

29. הכינוי "הכתן" לאביע אינו מופיע בשום רשימה. חכם זה היה ממשפחת כהנים שהתייחסה על עזרא הכהן.
30. גוש.
31. שם חכם זה הוא ברשימות בדרך-כלל יוסי בן קיסמא.
32. צורה היא השם הערבי לצידון. בעזרה זו היא מופיעה עוד אצל בנימין מטודלה. אף-על-פי שאין קריאת המלה בטוחה, נראה שהכוונה לצידון. ראה צ' אילן, צדיקי הלכנון, ידבר, 25.6.1982.
33. מסורת קבר-ובולון בצידון מופיעה כאן בפעם הראשונה. אחריכך היא ידועה מספר הישר, ליהושע, עמ' רצ"ה. הנוסע הראשון שמוזכר הוא ר' משה באסולה, רפ"ב (1522). ב"מלחמת שלום הגליל" ניצל הקבר מפגיעת פצצה, שהרסה את בית השומר העמוד לו. ב"1984 שופץ הקבר.
34. יש כאן חילוף מסורות מעניין — את קבר-יוסי בן יעזר נהגים להראות בצורה, או בכפר חמאם שליח, בדרום לבנון. והנה, כאן, ורק כאן, הוא בכניאס. בדרך-כלל גורסים שבניאס היא דן ושם קבר-יעזר. כאן בניאס ודן נזכרות בנפרד, וקבר-יעזר בן. וראה לעיל בענין בניאס.
35. מסורת מתיא מופיעה כאן בפעם הראשונה.
36. שם זה חלוי בתחית העמוד. הדבר מרמז אולי שהיה רשום בתחילת העמוד הבא, שלא שרר.

פרק ז'

רשימת אילן ד'

רשימה מיוחדת של קברי צדיקים ותיאורי מקומות בארץ-ישראל היא הרשימה בכתב-היד Add. 27.125, fol. 145a הנמצאת באוסף המחלקה האוריינטאלית של הספרייה הבריטית. היא כלולה בתוך קובץ, שלפי מרגליות נכתבו דפיו בכתב איטלקי בכל מיני ידיים במאות ט"ז-י"ז. בסוף הקובץ יש חתימת צנזור משלהי המאה הט"ז, 1592. זה דף נייר שאורכו 20.5 ס"מ ורוחבו 14.5 ס"מ, ורשומים עליו בכתב זעיר מאוד וצפוף, תיאורי מקומות וקברים. לא ברור, כיצד הגיע כתב-היד לקובץ זה. יש לכתב-היד אופי מובהק של אחד מכתבי הגניזה הקאהירית. ייתכן ששייכותה לקובץ היא מקרית בלבד. נראה שזו רק העתקה מאוחרת. את כתב-היד מייחדים, בין השאר, ציורים המתארים מקומות מקודשים אחדים הנזכרים בו, והם מן התיאורים הגראפיים הקדומים ביותר של מקומות מקודשים בארץ-ישראל. עד כה נחשבו הקדומים ביותר ציורים בני המאה הט"ז. הרשימה כוללת פרטים שאינם ידועים מרשימות דומות ואף לא מרשימות שהתפרסמו מאוחר יותר.

הדף קטוע בחלקו העליון ומעט גם בשוליו מימין. לכן נאלצנו, בהרבה מקרים, לערוך השלמות לכתוב. בדרך-כלל רשומים שמות המקומות באותיות "דפוס" גדולות ומודגשות בקו מעליהן. גם שמות האישים הנזכרים, מודגשים, בדרך-כלל, בקו מעליהם. המחצית העליונה של הדף כוללת 41 שורות כתובות (מיספור השורות נעשה בדינו) ובכללן ציור המצבה בקבר-רחל. בחלק התחתון, שאורכו כמידת 15 שורות, ישנם ציורים של מקומות קדושים ולידם ובתוכם, כיתובים המסבירים את המצוייר. ברשימה נזכרים 11 יישובים מארץ-ישראל. התיאור של ירושלים מפורט במיוחד. נסקרים בה 9 מקומות (17 שורות בסך-הכל). גם חברון מתוארת בהרחבה ונסקרים בה 8 מקומות (14 שורות). כמו כן נזכר, מתואר ומצוייר "בית-הכנסת של משה" בדמוה שבגיוה, ליד קהיר.

זמן הרשימה ונסיבות חיבורה

בשורה 41, המסיימת את החלק המילולי ברשימה, חותם המחבר: "אני כתבתי אני יתגדל סופר שער הנשיאות אדוננו נשיאנו נסיכנו מרותא שר שלום הנשיא ראש גליות ישראל יחי שמו לעולם וכתבתיו באלכהירא דיתבא על נהר נילוס". אין זה בטוח כלל, שיש לקרוא "אלכהירא" ולפרש קאהיר. שכן, באותה עת, נכתב שם העיר "אל קאהרה". כמו כן, ידוע, שהיו נשיאים במצרים שישבו בערי השדה. ידוע גם שיש עוד מקומות במצרים, שצויין כי הם יושבים על נהר נילוס.

לעומת זאת, ישנם נתונים המאפשרים לקבוע את התאריך המוקדם והמאוחר ביותר, הבאים בחשבון, לחיבור הרשימה. איסור כניסת היהודים למערת-המכפלה, הנזכר בתעודה, הוצא, כנראה בידי באיבארס בשנת 1266¹. מעשיהם הרעים של הישמעאלים בעיר, נוגעים, כנראה, לסגירת בתי-הכנסת במצרים לתשע שנים ב-1301². הנשיא האחרון שר שלום, היה בשנת 1341³ כמו כן עלינו להביא בחשבון את דבריו של עובדיה מברטנורא ב-1488 על הסכנה שבהליכה לדמוה, מפחד הממלוכים⁴, וכי היישוב בדמוה פסק במאה ה-15. מהרשימה עולה בבירור שאנו נמצאים בתקופה המוסלמית וכי המחבר הוא אדם החי בתוך התרבות המוסלמית. לכן הוא מביא, מדי פעם בפעם, שמות ערביים של המקומות. מכל הנתונים האלה יוצא שהרשימה נכתבה סמוך ל-1341, בימי נשיאותו של שר שלום. אם כך הדבר, רשימה זו קדומה יחסית, ושונה מהרבה רשימות אחרות, משום שהיא מושתתת על בסיס כרונולוגי מוצק, המאפשר השוואה וביקורת.

ראוי להדגיש, שאין נזכרים ברשימה קברי חכמים מתקופת המשנה והתלמוד. מכאן, לכאורה, שלפנינו תעודה קראית. קביעה זו מתעלמת מן העובדה שמסלול התיאור נמשך מיהודה לעבר-הירדן ואינו מגיע לגליל, אשר בו, בעיקר, נמצאים קברי תנאים ואמוראים. ואם יטען הטוען, הרי התיאור נסוב במכוון על קברי אישי מקרא, דוקא, התשובה היא, כי ייתכן שאין זה מכוון אלא מקרי, שהרי, כשם שלא נזכר בירושלים קבר-דוד המלך כן לא נזכר שם קבר-שמעון הצדיק. (קברו של דוד ידוע כבר מהמאה העשירית). מצד אחר יש לזכור, שהיו נשיאים קראים, אשר כונו, גם הם, "ראש גולה" כמו ברשימתנו⁵. אך הואיל ובית-הכנסת בדמוה, המתואר בפרטנות כה רבה ברשימה, היה של הרבניים (אף-על-פי שלקראים היתה אחיזה כלשהי בדמוה), ובהיעדר כל סימן אחר לקשר עם הקראים, בגוף כתב-היד — הכף נוטה לצד הרבני. לפיכך יש לקבוע בבירור שמקור הרשימה רבני ולא קראי.

מהות הרשימה

אין ברשימה עצמה הסבר על נסיבות חיבורה. ייתכן, שהיא חוברת במהלך ביקור של הנשיא שר שלום בארץ. כלומר, היא התבססה על מראה-עיניים. על המנהג לצרף סופר, המתלווה לחבורות של גבירים המבקרים בארץ ומוטל עליו לתאר את קברי הקדושים, מספר ר' משה ירושלמי, שספרו הודפס בתק"ט (1769)⁶. מומן קרוב לחיבור הרשימה שלנו, ידוע על ראש גולה ממוצול, שעלה לארץ להשתטח על קברי הצדיקים⁷.

סדר המקומות ברשימה שונה במקצת מרשימות מאוחרות יותר מאותו סוג. היא פותחת בירושלים, עוברת לחברון, ומשם לעבר הירדן. בשונה מרשימות אחרות, אין היא ממשיכה במקום הקרוב ביותר לחברון בעבר הירדן, הור ההר (פטרס), אלא, מתחילה דוקא בצפון עבר הירדן, בארע, ומסיימת בחור ההר. בפרטים רבים דומה חרשימה, בעיקר, לרשימות של נוסעי המאה הי"ב-י"ג.

בכך מתחזקת השערה שיחסה את הרשימה אל נשיא במאה הי"ד. לכן יש לראות בכתב-היד העתק של מקור קודם, אם אכן זמנו של כתב-היד הוא המאה ה"ט. יש ברשימה פרטים שאינם ידועים מרשימות אחרות. בפרטים האלה נדון להלן אחרי שנביא את גוף התעודה. פה ושם לא הצלחנו לקרוא מלים אחדות ברשימה. אך אף-על-פי-כן עיקרי הנושאים שבהם היא דנה נהירים. על אף שמילים אחדות חסרות מוצדק וחיוני לפרסם את התעודה, בשל חשיבותה ובתקוה שפירסום ראשון זה, יעודד חוקרים להוסיף, לטפל בה.

הנוסח — רשימת סופר שער הנשיאות

1. --- --- עמק יה[ו]נן שפט שמה (?) אבן (?)
2. ח[ת]קוקה שם קבורת זכריה הנביא במערה
3. את[ם] ומקומות חרבים וסמוך לשם יד אבשלום קורין [בערבית] חנטר פרע[ו]ן [מצבה גדולה] ----
4. גבהה יותר מחמשים אמה והוא בנין מעשה ידי אמן ואבשלום בחייו בנה אותו כמו שכתוב "ואבשלום לקח ויצב לו מ[מצבה]
5. בעבור הזכיר שמו כי לא היה לו בן ויקרא למצבה יד אבשלום עד היום הזה" הר זיתים למעלה משנים]
6. [אצטבה?] גדולה אבני גזית בנויה באבנים רצופה ועל פני המקדש צופה ונשקפת: שם שרתה שכינה בנסעה עשר מסעות.
7. [זאת] מצבת שכינה שם הולכים כל היהודים שבירושלים ת"ו ביום חשעה באב אנשים ונשים וטף מקוננים ומטפחים שם כי משם יראה בית המקדש
8. [ו]שערי רחמים ומסוך לשם על צד ימין מקום שריפת הפרה ידוע כנגד שער המזרחי קבוע וקרוב לשם למזרח בניינים גדולים וגבוהים מימי הקדמונים ----
9. [ק?] ומערה שם. שם: קבורת חולדה הנביאה ופורעין שם כל היהודים רביע כסף ליכנס שם ועליה מצבה נאה והדורה סמוכה למקצוע דרומי מערבי של ---- ומער [ה?]
10. [ו]גוה[ו] גין הישמעאלים כבוד גדול תמיד שם נרות דולקים. מצד מזרחי של הר זיתים נראה הר נבו ושם קבר משה רבינו ע"ה אדון הנביאים ובתחתית ההר ההוא
11. [במ]ואב למעברו דרומו נראה ימה של סדום כמות שהוא וגם משם נראה בקעת יריחו וכל הערבה ועד סיחון עד דיבון וחשבון וכל הארץ ההיא נראית ומשם ד'
12. וסמוכה (?) לידועה (?) ולמכירה: בין החומותים בצפון העיר בין (בצר?) החומה בירושלם ת"ו שם מערה גדולה מאד ורחבה ועמקה רב ומערות רבות אין]

13. מספר יש בה וכל העיר עמה (עמדה?) על גבה והבא אליה יחפש בה (?)
בנרות מערות תוך מערות יגיע תחת המקדש מקו[ם]
14. [ש]ם אבן שתיה ושם מים קרים נוזלים ובאים בימין המקדש המה יוצאים
ולפי הקבלה היא מערת צדקיה המלך היוצא[ת]
15. [בבק]עת יריחו לאשר יצא בה בו יצא בפתחה (וימצא כי בחור?) המערה
אין סוף לכיפותיה ואין סוף למערותיה למטה מימנה: שער בנימין קורין
לו הישמעאלים
16. [אל]סבט כלומר שער השבטים ועל הפתח לצד ימין ברכת הדם שקורין לה
ברכת בני ישראל וקרוב לשם מקום ששם מקוה חנה
17. [ו]על הכותל צורת חלה ותרומה: בית לחם אפרתה סמוך לה אלפים אמה
בדרך שם קבורת רחל אמנו ע"ה ועליה מצבת אבנים שיש בה (?)
18. [אחד] עשר אבנים גדולות אורך כל אחד מהן עשר זרתות ועל ראשו אבן
אחת גדולה על פני המצבה כלה ארכה שש עשרה זרתות ומקובל שאותן
19. אבנים שמו אותם שם יעקוב ובניו ע"ה בעת פטירתה בהקשותה בלדתה
יעקוב שם אחת מהן על העש(ר) אשר שמו (שם. מחוק במקור) בנו בתוכה
יוסף לא שם עליה אבן עדיין קטן.
- מצבת קבורת
רחל
יעקב
ראובן	שמעון
לוי	יהודה יששכר
ובולן	יהו
נפתלי	גד אשר
20. בנימין נולד בעת ההיא ועל גבי המצבה כיפה גדולה אבני גזית בנויה
לארבע רוחות פתוחה לרוחה (?) והוא מבנין דורות אחרונים אשר היו
מנימי הקדמונים וסמוך (מחיקה)
21. לאמוס לצד מערבה תוך מערה החיצונה פתוחה והפנימית סגורה נכנסות
ובאות כלפי מצבת הקבורה עד תחת המצבה העליונה למי שיכנס במערה
החיצונית ----
22. ומהנראה כי הקבורה עצמה במערה הפנימית: תקוע שם קבורת עמוס הנביא
ע"ה במערה קרוב לעיר ובתוכה כ"ב (?) כוכין (?)
23. [תקו]קים: חלחול שם קבר גד חוזה דוד: חברון היא קרית ארבע היא עיר
מקלט בדרך רחוק מן העיר כחצי פרסה שם בית אברה[ם]
24. ע"ה ויש לה ארבעה פתחים פתח אחד לכל רוח שהיה מקבל האורחים
מארבע סינות העולם ולפניו אילן
25. אברהם והוא אילן גדול מסך על הארץ ופרי שלו למיץ ושם מקוה שרה
אמנו ע"ה וסמוך לשם אבן שנימול עליה אברהם אבינו ע"ה וקורין.

26. ישמעאלים. (המילה מחוקה) לה הישמעאלים חגרה אל עקינה: מערת המכפלה
אשר שם אבות העולם קבורין אדם
27. [ו]ח[ו]ה אברהם ושרה יצחק ורביקה יעקב ולאח ומערת המכפלה היא תוך עיר
חברון
28. [ו]י[ו]שבה וסביב לה חומה גבוהה בריבוע מבנין שלמה המלך ע"ה אבנים
גדולות אבני גזית כאבני חומת העזרה ואין מניחין שום
29. [ו]י[ו]די ליכנס שם כי עשו שם סמוך לפתחה בית תפלה לישמעאלים ובטהרה
המקום ההוא שומרים ונרות עששיות של כסף
30. [ו]ד[ו]ל[ק]ים שם כי באים מחוק במקור משבעים לשון להתפלל במקום הזה:
ומביאים כסף וזהב אל המקום הנכבד הזה: ובכל יום ויום
31. --- בשעת המנחה שקורין דוק אל כלילאה מחלקים שם ארבעת אלף לחם
ועדשים מבושלים לכל מי שירצה יבוא ויקח וכל זה מן
32. [ה]ש[ד]ה אשר קנה אברהם ויש (מנהג. מחוק) מנהג בכל ארץ ישמעאלים
בשעת המנחה בחצוצרות ובמצלחים משמיעים לכבוד אברהם
33. [א]בינו ע"ה וקורין לו דוק אל כלילאה רוצה לומר לכובדו שקורין לו בערבי
אל כליל אברהם אבינו עליהו סילם וסמוך לפתח הראשון קבורת
34. [א]בנר בן נר בבית אחד אשר שערו סגורים ודלתי ברזל מצופים ואצל
חברון הישנה קבורת ישי אבי דוד ע"ה בתוך מערה ועליה בית וסמוך לשם
נחל אשכול אשר
35. הביאו המרגלים האשכול משם וסמוך לשם בעמק לפני העיר ג' בארות מים
חיים נובעים כל אחד מהם לאחד מן האבות מיוחסים ומימהם מים מתוקים
מדבש ונופת צ[ו]פים
36. [ו]ש[ם] בריכת מים מיוחסת לדוד המלך ע"ה ובית הכנסת שמתפללים בו
הישמעאלים: אדרעי שם קבר אלדד ומידר ע"ה בתוך מערה לעיר סמוכה
זורע היא יעזר ---
37. [קב]ורת איוב ע"ה וקבר שם בן נוח ע"ה כרך נח שם קבורת נח הצדיק בין
הכרמים סמוך לכפר ועליו צוק גדול וגופו בליה (?) על גרש היא גלעד שם
קבורת יפ[ת]
38. הגלעדי: הר ההר שם במערה לפניו ממערה אהרן הכהן קדוש ה' ע"ה
והפנימית סגורה והמקום ההוא נעשו בו ניסים ונסיסים והרבה פלאים פעמים
רבים ל(מאד?)
39. [ו]רב[ים] (?) להשתחוות ולהשתטח באים והגוים בטהרה גדולה המקום
שומרים ולכבוד הנביא ע"ה ומכבדים ומנשאים את היהודים ומניחין את
היהודים ליכנס שם לה[ש]תטח[ו]
40. [ו]מ[ת]פללים שם ה' ישמע תפלתם ותפילתנו עמו ישראל אמן סלה
ועד
41. אני כתבתי אני יתגדל סופר שער הנשיאות ארוננו נשיאנו נסיכנו מרוחא שר

- שלום הנשיא ראש גליות ישראל יהי שמו לעולם וכתבתיו באלכחירא דיתבא
על נהר נילוס שלום
42. צורת האילן שהיה משה רבנו מתפלל בצלו (מחיקה) בבואו ממצרים ולמה
לא היה
43. מתפלל בעיר שהיתה מלאה גילולים וקורין זה האילן ו"ו לכ"ת (שול...?)
ובאו הישמעאלים
44. ומעשה הישמעאלים לחותכו ועושה עקום וכה הוא עשיתו --- נס היה
45. עיין מן הצד
46. שערי רחמים
47. אבשלום / יצחק / יעקב / אדם
48. מערת המכפלה
49. [--ש-] אחורי ההיכל באר מימי משה רבנו ע"ה
50. [במקום (?) ההוא] עשו בית הכנסת הדורה ונאה ביותר וקורין אותו
51. [כנ]סית משה רבינו ונקראת אותה בית הכנסת דמו
52. --- ד' פינות העולם ישמעאלים ויהודים ועולים
53. [א]ליה (נרות. מחיקה) נרות ומדליקים בה וגם מקטירין בה קטרת

היכל	היכל	הבאר
ויש ג"כ בחצר ה' עמודי שיש		
וזה מקום הנשים שרואות ס"ת		
משיש	הספיר	גולל
וכן	הפתח	זה מקום
שבתוך הכנסת		

פירוש והסבר:

שורה 1. משורה זו נותרו רק קטעים מהמחצית התחתונה של האותיות, ממספר
מלים לפני שם המקום ולאחריה "עמק יהושפט".

שו' 3. תיאור יד אבשלום, המלווה בציור, מפורט יותר מזה שבתיאורי נוסעים.
המובאה היא משמואל ב', יח. אם הקריאה תנטר פרעון ("כובע פרעה") נכונה, זו
הפעם הראשונה שהאתר מופיע בשם הזה במקור עברי. נאסיר א'ח'וסרו (1047)
קורא ל"יד" "בית פרעון". אך, החל בדורות האחרונים, היא נקראה טקטורת
פרעון.

שו' 6-7. נראה שהמלים המקוטעות בתחילת השורה מדברות באבן השכינה
(השווה יחזקאל י"א, כ"ג. "איכה רבה", פתיחתה כ"ה), וראה י' ברסלבי, 'מדריך
ירושלים' מן הגניזה הקאהירית, 'ארץ ישראל' ז', תשכ"ד, עמ' 74 "מקום הדום
אלוהינו" (ור' שם, עמ' 78-79 על התגיגות בהר הזיתים, כדלהלן). ב"סדר קברי
אבותינו" (כ"י ב' של רשימות קברים שאנו מפרסמים) נאמר על הר הזיתים "ושם
כותל שעמדה שם השכינה". ההשלמה אצטבה היא לפי 'אלה המסעות'. יש לציין
את מה שנאמר ברשימה על מנהגם של יהודי ירושלים, להתפלל בהר הזיתים בט'
באב. לפי מקורות הגניזה, עלו יהודים לרגל להר הזיתים בעיקר בחודש תשרי.
א' ריינר, העליה לרגל לירושלים בימי הביניים, מתחם מעמד השכינה בהר הזיתים,
'מורשת דרך' 12, 1986, עמ' 7-12. מ' הירשמן, שער הכהן ועלייתו לרגל
של אליהו בן מנחם, 'תרכיב' נ"ה, תשמ"ו, עמ' 217-225 (בעמ' 220 על
התכנסות מכל הקהילות להר הזיתים בהושענא רבה). משולם מוולטירה מזכיר
בסוף המאה הט"ו את מנהג יהודי ירושלים לבקר בט' באב בכמה מקומות ובהם
הר הזיתים. וראה גם י' ברסלבי, עליות-רגלים אל הר הזיתים, בתוך 'ירושלים
לדורותיה', הכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' 124.

שו' 8-9. נאמר כאן, שמקום שריפת הפרה היה ליד שערי רחמים. תלמיד
הרמב"ן ציין, שהמקום בעמק יהושפט, וראה א' יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', רמת
גן 1976 (להלן 'מסעות'), עמ' 85. אישתורי הפרחי, 'כפתור ופרח', ירושלים
תרנ"ו, עמ' ע"ו ב'; ע"ט אומר שהמקום היה מצפון לקבר-חולדה. מדבריו עולה
שהמקום היה, על-פי מה שנאמר בתלמוד, בעמק קדרון. א"מ לונץ העיר שם, שזו
טעות ושהמקום היה מדרום לקבר-חולדה. מרשימתנו משתמע, שמערת חולדה
היתה בהר הזיתים, בין בניינים גדולים, אך לא נאמר שהיתה בפסגתו. ב'סדר
קברי-אבותינו' נאמר שחולדה קבורה בהר הזיתים. משה באסולה כתב, כי קבר-
חולדה בבית גדול בראש הר הזיתים, וראה א' יערי, 'מסעות', 145; 300-301.
וכך המסורת עד ימינו. וראה ז' וילנאי, 'אריאל' ג', עמ' 224 וא' שילר, 'הר
הזיתים', ירושלים 1978, עמ' 30. הקראי משה בן אליהו ציין באמצע המאה
הי"ו, שהקבר בשפולי ההר, ראה יערי, 'מסעות', עמ' 314. התיאור שלנו הוא
אולי התיאור המפורט הראשון של הקבר וכמו כן הראשון, המציין את העובדה,
שגם הישמעאלים מכבדים אותו.

שו' 10-11. התצפית לים המלח נזכרת אצל בנימין מטודלה ופתחיה מרגנסבורג,
וראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 40; 53. אלא, שאת הר נבו, הנזכר ברשימתנו

בפירוט, מזכיר בנימין במלה אחת. הזכרת מקום קבורת משה בהר נבו, על אף הנאמר "ולא ידע איש את קברו" (דברים ל"ד, ו) נדירה בספרות המסעות והקברים של אותה תקופה, אם כי בתרגום יונתן לבמדבר ל"ג, מז נאמר על נבו שהוא בית קבורת משה, וראה בסוגיה זו מ' איש שלום, 'קברי אבות'.

שו' 12 — 15. תיאור מערת צדקיהו בין החומותיים (לפי מלכים ב' כ"ה, ד-ה), הוא מן הקדומים והמפורטים שבידנו. ב'אלה מסעות' נזכרת המערה בקיצור. אמנם מובא הנוסח הרגיל, שהיא מגיעה לבקעת יריחו, אך התיאור שלפיו מגיעה המערה גם אל מתחת למקדש, מקום שם נובע מעיין, אינו ידוע לנו, משום מקור אחר. בקצה המערה אמנם יש מעיין מטפף קטן, ראה ד' וילנאי, 'ירושלים בירת ישראל' ב', 'ירושלים 1972, עמ' 285 — 288. וראה י' ברסלבי, 'הידעת את הארץ' א', עמ' 251 — 252.

שו' 15. השם שער בנימין (ירמיהו ל"ז, יג; ל"ח, ו') לשער השבטים, נדיר ביותר ובאותה עת מופיע רק אצל בנימין מטודלה, ר' יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 61.

שו' 16. השם "שער השבטים", הידוע ממקורות ערביים קודמים, נזכר רק מאוחר יותר במקור יהודי, אצל משה באסולה, שם, עמ' 148. היה זה כינויו של "שער האריות". היום קוראים "שער השבטים" לשער הצפוני-מזרחי המוביל להר הבית, הנמצא בקירבת מקום. "ברכת הדס" של הזבחים נזכרת כאן בפעם הראשונה מצפון להר הבית. קודם הראו אותה מדרומו. היא נזכרת גם ב"יחוס אבות". הצורה "ברכת בני ישראל" נזכרת בפעם הראשונה אצל ההיסטוריון המוסלמי אל-מוקדסי בשלהי המאה ה-19, ראה G. Le Strange, Palestine Under the Moslems, London 1890, pp. 201-201. הברכה נזכרת בלישמה אצל בנימין מטודלה. לא ברור אם מחבר הרשימה התכוון לברכה הסתומה, הנקראת "ברכת ישראל" ומקומה ממערב לשער האריות, או לברכת בית-חסדה, הנמצאת, באמת, מימין לשער, כדבריו. אך, ראה להלן איזכור נפרד של מקוה-ברכה, שהוא כנראה בית חסדה. השם "מקוה חנה" (יש ספק שמא צריך לקרוא "מים במקום חנה") מקורו נוצרי. נראה שהוא שאוב משם הכנסייה הסמוכה סנטה אנה, שהוקמה בתחילת המאה ה-19 ונקראה ע"ש חנה אם מרים, אמו של ישו. אך, ייתכן שכוונת המחבר היתה לחנה, אם שבעת הבנים. מסורת ירושלמית הראתה את קברם בקרבת מקום. ראה ח"מ מיכלין, 'מזרח ומערב' ג', תרפ"ט, עמ' 149. איני יודע מה פירוש "על הכותל צורת חלה ותרומה" (שהן ממחנות הכהונה). ייתכן שהיו אלה עיטורי אבן שפורשו בדרך זו.

שו' 17 — 21. תיאורו של קבר רחל, בתעודה שלפנינו, רחב ושונה מכמה תיאורים מאותו הזמן. מובא כאן גודל האבנים ותיאור המצבה (ואף ציורה)

שהקימו יעקב ובניו. מספר האבנים היה כנראה 11 כי לפי המקור עצמו יוסף ובנימין לא הניחו אבנים. ר' בנימין מטודלה מדבר על 11 אבנים. ר' פתחיה מדבר על 12, ראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 42; 52 וכן 87. מעניינת ההערה על הקמת הבנין מאבני בנין קדום יותר. חידוש גמור הוא תיאורן של מערה חיצונית ומערה פנימית, אשר בה הקבורה עצמה, ור' על המערה איש שלום, 'קברי אבות', עמ' 105 — 108, א' שילר, 'קבר רחל', ירושלים 1977. על המצבה המצויירת בסמוך נאמר למעלה "מצבת קבורת רחל", השם יעקב מופיע למטה ובהמשך שמות עשרה מבניו.

שו' 22. קברו של עמוס בתקוע עירו (עמוס א', א) לא נזכר אצל הנוסעים היהודים הראשונים מימיהם, אף-על-פי שמספר סופרים נוצרים הזכירוהו מימי אבסביוס בתחילת המאה ה-4 ('אונומסטיקון', ע"צ מלמד, 427, ערך אלחקן). קברי אמוץ ועמוס בתקוע, נזכרים ברשימת "קברי אבות" שפירסם א' מרמרשטין במאסף 'ציון' א', תרפ"ו, עמ' 34 — 35; ברשימת הקברים של ר' יצחק נ' אלפרא מ-1411. אברהם זכות, ב'ספר יוחסין השלם', (מהר"ל פליפובסקי, לונדון תר"ז עמ' 228), אומר שבתקוע יש קברי-ישעיהו ועמוס. ב'סדר קברי אבותינו' כ"י נאמר שעמוס קבור בכפר עמוס שליד ירושלים. נראה שאין מדובר כאן בתקוע, אלא בכפר אחר שמזכירים אותו גם סופרים מוסלמים.

שו' 23. קבר-גד החווה בחלחול נזכר ב'סדר קברי-אבותינו' ואצל הקראי שמואל בן דוד, 1641 — 1642, ר' יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 249. נוסעים שקדמו לו מסרו על קברי הנביאים נתן ויונה במקום, ראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 52; י' בן צבי, 'שאר ישוב', ירושלים תשכ"ט, עמ' 514. א' יערי, 'אגרות ארץ-ישראל', תל אביב תש"ג, עמ' 79. על מסגד נבי יונס ומסורות קברי הצדיקים במקום ראה ש' תמרי, 'בראילן' י"ח-י"ט, תשמ"א, עמ' 287 — 306.

שו' 23 — 24. "בית אברהם" הוא שם שאינו מקובל לאוהל אברהם (אלוני ממרא, בית אילנים, ראמת אל-חליל) שמצפון לחברון. תלמידו של הרמב"ם מזכירו בתחילת המאה ה-12 כ"ביתו של אברהם", וראה אצל יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 88. הקראי שמואל בן דוד, 1641, קורא למקום "אהל אברהם", ראה שם, עמ' 248.

שו' 25. האילן במקום זה מתואר במפת מידבא מן המאה ה-17. הצורה, "מסך על הארץ" מופיעה במשנה עירובין י', ח'. רבי פתחיה קורא לעץ "בית", וראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 55. גם תלמיד הרמב"ם מזכירו, ור' שם, עמ' 88. מסורתו נמשכת עד היום כ"אשל אברהם" שבחברון. "מקוה שרה" נזכר אצל ר' פתחיה כ"באר שרה" ו"טבילת שרה" אצל שמואל בן דוד; כיום מראים את המקום בצפון-מזרח חברון, ומדרום לראמת אל-חליל. זוהי בריכה, חצובה

רחבה, מדורגת בשם ביר איגדה שמעליה הוקם מסגד. במקום היה כנראה גם בית-מרחץ. נראה שביסודו זהו מבנה מן התקופה הביזנטית.

אבן המילה נזכרת בידי ר' פתחיה ועובדיה מברטנורא, ראה אצל יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 55; 125. החידוש כאן שכתוב השם הערבי של האבן (בתחילת שו' 26). ייתכן, שיש לקרוא עקימה, אבן ההיטהרות, כהצעת יהודה זיו. ראה "אבן אברהם" ו"עין שרה" בקריכת ראמת אל-ח'אליל במפתו של שיק PEF, 1898, ליד עמ' 232. ר' שמואל בר שמשון עובר ליד אבן המילה ומתארה.

שו' 26 — 27. מערת המכפלה ומנהגיה וזכים כאן לפירוט מקיף, יחסית. מקצתם ידועים ממקורות בני הזמן ומקצתם רק נרמזו במקורות אחרים, ויש מנהגים שאינם ידועים לנו כלל. ראה מרדכי הכהן, 'מערת המכפלה', רמת גן 1970. א' שילר, 'מערת המכפלה', ירושלים 1976. המסורת שאדם וחוה קבורים במערת המכפלה נזכרת כבר בתלמוד (עירובין נ"ג, א'; סוטה י"ג, א') ולעתים הזכירו אותה גם נוסעים. במקום "עקינה" תיתכן קריאה "אבינה".

שו' 28. ייחוס הקמת הבנין שעל מערת המכפלה לשלמה המלך, נזכר גם אצל יעקב בן נחנאל הכהן, ראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 60; אישתורי הפרחי, 'כפתור ופרח', מהדורת לונץ, עמ' ש'. הבנין נוסד, כנראה בימי הורדוס, ואולי בימי החשמונאים. ייחוס אבות' ומגילת-אגרת יחוס הצדיקים' מרוסיה (להלן כתביד' ה') מייחסים את הבנייה לדוד.

שו' 30. מודגשת כאן העליה-לרגל אל המערה מכל העולם (שבעים לשון).

שו' 31. השם 'דוק אל-כלילאה' — "שולחן [מהמלה דוכן] הידיד" (כינויו של אברהם, אל-ח'ליל), אינו ידוע מספרות התקופה. על הלחם והעדשים והתבשילים שמחלקים במקום מספר במאה ה' אל-מקדסי ואחר-כך נאסיר אח'וסרו ומקורות מאוחרים יותר, ובהם, משולם מוולטירה, רבי עובדיה מברטנורא, משה באסולה, ו'איגרת יחוס צדיקים' מרוסיה (להלן), וראה ע' אבישר, 'ספר חברון', ירושלים 1970, עמ' 237 — 238; יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 147; ד' וילנאי, 'מצבות קודש בארץ-ישראל', ירושלים תשכ"ג, עמ' ע"ח (העתק הציור והטכסט מהרשימה מקסאל מונפירטו, שפירסם ס' רות ב" 1929).

שו' 32 — 33. "השדה שקנה אברהם" מכוון לאמור בבראשית כ"ג, יז-כ. ייתכן ששריד שלו נמצא בכרם הזיתים היהודי סביב קבר ישי (נזכירו להלן) וראה ע' אבישר, 'ספר חברון', עמ' 303. נוסח "חצוצרות ומצלחיים לכבוד אברהם" אינו ידוע ממקורות קדומים אחרים.

שו' 34. ברשימתנו מופיע בפעם הראשונה פירוט של מקום קבר אבנר, תוך הסתמכות על המקרא (שמואל ב' ג', לב). מימי משה באסולה' אמרו

שניבנה מעליו מסגד, ראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 147. את הקבר מראים עד ימינו ממערב למערת המכפלה. הניסוחים "חברון-החדשה" ו"חברון-הקדומה" (ברשימתנו "הישנה") מופיעים אצל תלמיד הרמב"ן, ראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 88; על העתקת העיר ממקומה הישן אל מקום חדש, סביב מערת המכפלה, ראה אישתורי הפרחי, 'כפתור ופרח', הוצאת לונץ, עמ' רצ"ט. הביטוי מופיע גם אצל גיאוגרפים ערביים. ברשימתנו לא נזכר הבית שהיה על מערת ישי, וראה יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 88; 147. נחל אשכול (במדבר י"ג, כג) נזכר באגרת רבי עובדיה מברטנורא בשנת ר"ן (סוף 1489) ראה יערי, 'איגרות ארץ-ישראל', עמ' 143, ואצל הנוסע מ' באומגרטן (שנת 1507) וראה מ' איש שלום, 'מסעי נוצרים לארץ-ישראל', תל אביב 1965, עמ' 277.

שו' 35 — אחת, או שתיים, משלוש הבארות המיוחסות לאבות ואשר תוארו כאן יחד (אולי יש לקרוא "ליד העיר" תמורת "לפני העיר") נזכרות אצל רבי פתחיה ורבי עובדיה מברטנורא, וראה אצל יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', עמ' 125; 55. א' יערי, 'איגרות ארץ ישראל', עמ' 143.

שו' 36 — בריכת דוד נקראת כך על-פי האמור בשמואל ב' ד', יב ומוזהים אותה עד ימינו עם בריכה במרכז חברון.

קבר אלדד ומידד באדרעי נזכר בייחוס אבות', שמן המאה ה"ז, המביא הסתייגות "ויש אומרים בזורע". אכן נבי זרוע נזכר, כמקום קברס, אצל יעקב השליח באמצע המאה ה"ג, ור' י"ד אייזנשטיין, 'אוצר מסעות', תל אביב תשכ"ט, עמ' 70.

שו' 37 — נראה שיש להבין את הכתוב ברשימתנו כי איוב ושם בן נוח קבורים בזורע — אזרע היא יעזר (הסמוכה לאדרעי). נוסח קרוב ישנו אצל אישתורי הפרחי, 'כפתור ופרח', מהד' צ' אדלמן, ירושלים תשי"ט, עמ' מ"ט, ב' "יעזר קורין לו זרעה". על אזרע שבחורן ראה י' פרס, 'ארץ-ישראל ב', ירושלים תשכ"ד, עמ' 242. יעקב השליח אומר שקבר איוב נמצא באדרעי. יעזר היא עיר הנזכרת במקרא (במדבר כ"א, לב ועוד). מקומו וקברו של איוב בכמה מקומות בבשן נזכרים הרבה במקורות יהודיים, נוצריים ומוסלמיים. ראה על קברו בקרניים במסורת הנוצרית הקדומה אצל א' לימור, 'קתדרה' 27, ניסן תשמ"ג, עמ' 64 — 68. קבר שם בן נוח נזכר בנוה ("נינה") שבעבר הירדן אצל שמואל ב"ר שמשון, ראה יערי, 'איגרות ארץ-ישראל', עמ' 82. ציון קבר שם בזורע נדיר, ואולי יחידאי.

נראה שיש קשר בין קבר-שם לבין קבר-נוח אביו בכרך נוח שבעבר הירדן, כנזכר בתעודתנו. הוא נזכר בקצרה בייחוס אבות' בכפר נח שבעבר הירדן. עדות להמשך המסורת היא הקבר הנמצא ליד העיר כרך בעבר הירדן, מסורת שנקבעה שם מן-הסחם בשל הדמיון בשם כרך (ר' צילום הקבר ב PEF 1898,

ליד עמ' 262). מקובלת יותר מסורת קברו בכרך נוח שליד זחלה, בבקעת לבנון. הזכירו אותה בפעם הראשונה בימיהביניים גיאוגרפים ערביים, וראה ז' וילנאי, 'מצבות קודש בארץ ישראל', עמ' ס"ח-ע'. י' שווארץ, 'בתבואות הארץ', ירושלים תר"ס, שולל את אמיתות המסורת הזאת. וראה גם י' ברסלבי, 'לחקר ארצנו-עבר ושרידים', ת"א תשי"ד, עמ' 334-345. קביעת מקום קבורת יפתח בגלעד מסתמכת על שופטים י"ב, ז. עדיף נוסח תרגום השבעים, האומר שיפתח נקבר בעירו גלעד. — ויהוי גלעד בגרש ידוע עוד ממדרש שמואל, פרשה ל"ב, ג' (חוצאת בובר, קראקע תרנ"ג, עמ' 140), ור' שם גם פרשה ל', ב', עמ' 140, את הנוסח "גרש" בקשר למפקד יואב בשמואל א', כ"ד. יעקב השליח מסר שקבר יפתח בעגלון, ראה י"ד אייזנשטיין, 'אוצר מסעות', עמ' 70. ציון קבורת יפתח בגרש, ברשימתנו, הוא יחידאי. במקור קדום יותר, "מדרש תנחומא", מופיע ויהוי של גרס (גרש) עם בצר במדבר, אחת מערי המקלט, וראה ל' גינזבורג, 'גנוי שכטר' א', תרפ"ח, עמ' 112.

שו' 38 — קבר-אהרן הכהן בהר הזהר זכה לפירוט רב ברשימתנו. מבין הנוסעים היהודים מימיהביניים מזכיר אותו רק יעקב השליח. התיאור של מערה סגורה מופיע ב"יחוס אבות" ובאותה לשון "מערה לפנים ממערה" במקור מאוחר הרבה יותר, אצל ר' גרשון בן אליעזר סגל, 'גלילות ארץ-ישראל', מהדורת יצחק בן צבי, ירושלים תשי"ג, עמ' ל"ז. במקור שלנו נזכרים, או מפורטים במיוחד, חננים שארעו במקום, החזקתו בטהרה והכבוד שנוהגים ביהודים. וראה על המקום ב"יחוס אבות", אצל א"מ לונץ, 'המעמר' ג', תר"פ, עמ' 222.

שו' 40 — היא סיום תיאור קבר אהרן וסיום לגוף הכתוב במלים "אמן סלה ועד".

שו' 41 — לא הצלחנו למצוא איזכור קודם של סופר הנשיאות ששמו יתגדל, ואף לא מצאנו רישום קודם של הביטוי 'שער הנשיאות'. הכינוי 'נשיא גליות כל ישראל' ודומיו לנשיא, מופיע באיגרות ובתעודות שבגניזה, כגון אצל J. Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature, New York 1972, I, p. 404. ש"ד גויטיין, 'הישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים', ירושלים תש"מ, עמ' 51 (על דוד בן דניאל בן עזריה). הכינוי "מרוחא" לנשיא, ידוע מתעודות אחרות.

ריכוז הציורים

חלק מהציורים, שרוכזו בחתחת הגליון, שייכים לכתוב בטכסט על ארץ-ישראל, כמו ציורי יד אבשלום ומערת-המכסלה. אך, ישנם ציורים בלי קשר

לכתוב. "שערי הרחמים" אינם נזכרים בטכסט, אך ציורם מופיע. ציורי העץ ובית-הכנסת שייכים לנאמר בטכסט על דמוה שבמצרים.

שו' 42 — 44 — העץ נזכר אצל מאקרוי. הוא מביא את דברי היהודים, שלפיהם נטע משה את העץ, וכן אגדות על קדושתו, ראה R. Gottheil, A Cairo Synagogue Eleventh Century Document, The Jewish Quarterly Review 19, 1907, pp. 502-504. השם (זי"ז לכת), שמביא גם יוסף סמברי, בספרו "דברי יוסף", הוא, כנראה הצורה העברית לשם העץ anzalakht — — אזורכת, שבפי מאקרוי. סיפורים שמשה התפלל במקום, יש אצל סופר נוצרי-ארמני מהמאה הי"ב, וראה ש' אסף, בית הכנסת העתיק בדמוה (מצרים), 'מקורות ומחקרים' א', ירושלים תשי"ז, עמ' 155-160. אסף מוסר שם כי בזמן הרדיפות על היהודים ב-1301 נסגר בית-הכנסת לתשע שנים. את המלה הראשונה בתחילת שו' 44 אפשר לקרוא ימ"ש (ימח שמם) או "ומטו", כלומר — 'באו' (הישמעאלים, ליישוב).

שו' 49 — 56 — ציור שערי הרחמים הוא מן הקדומים שיש בדינו.

שו' 46 — 56 — את חלקו השמאלי החסר של ציור "יד אבשלום", אפשר להשלים על דרך הסימטריה.

שו' 49 — 56 — כאן בא תיאור מפורט של בית-הכנסת בדמוה שציורו, היחיד הידוע עד כה, הוא משמאל להסבר. התיאורים הולמים את הידוע על המקום ממקורות היסטוריים. את הבאר הזכיר הסופר הנוצרי-ארמני הנ"ל (ראה עליו שו' 42-44). כמו כן היא נזכרת באחד ממכתבי הגניזה M. Gil, Documents of the Jewish Foundations From the Cairo Geniza, Leiden 1976, p. 263, no. I. הכוונה היתה, כנראה, לבאר עם הסאקיה בבוסתן שליד בית-הכנסת. ייתכן שתיאור שלושה "היכלות" מרמז שהמקום היה לפנים כנסייה בעלת שלוש אפסידות. מאקרוי מוסר בשם מקור נוצרי, שלפני-כן היתה זו כנסייה, וראה גוטהייל (הסבר לשו' 42-44), עמ' 504. סמברי, הקורא למקום "כנסיית מוסא", כמו ברשימתנו, אומר שיהודים עלו לרגל למקום זה בו באדר, יום פטירת משה לפי המסורת. כמו כן עלו אליו בשבועות. לא מצאנו במקומות אחרים שהמקום היה נערץ גם על מוסלמים, כמסופר בתעודתנו.

את בית-כנסת הזכירו כמה נוסעים. הראשון היה ר' בנימין מטודלה, שפגש שם פרנס-שמש תלמיד-חכם. ראה סיפור מסעו בהוצאת אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' ס"ה. כמו כן מוזכרים את בית-הכנסת הנוסע מקנדיא, משולם מוולטירה יוסף הלוי, כמובא ב'ספר יוחסין השלם' לר' אברהם זכות, מהר" פיליפובסקי, לונדון תרי"ז, עמ' 229 (אף-כי ייתכן שכאן מדובר בבית-כנסת אחר בקהיר, כגון זה שעל-שם עזרא הסופר, שגם אותו יש הקושרים עם משה רבנו). בית-הכנסת נזכר גם בכתיב הגניזה, בין היתר על תיקון שנעשה בו ב-1213. ידוע

רשימת אילן ה'

אלה מסעי בני ישראל

דרך המחקר

כתב יד מצוייר זה לא פורסם מעודו במלואו. צילום (מסרט מיקרופילם) של שני דפי הפתיחה הודפס בחוברת המכילה רשימת כתבי יד שצולמו ברוסיה. זוהי רשימתו של פרופ' קץ', ומספרה אצלו 149. כתב היד המקורי נמצא באוסף גינזבורג שבספריית לנין במוסקבה, ומספרו שם COLL. 579/2. הייתי מעוניין לעבוד על צילומים שנעשו מהמקור וב-1982 ניסה פרופ' אלכסנדר (שאנדר) שייבר מבדפסט, חוקר הגניזה הדגול, שעמד איתי בקשרי מחקר, לפי בקשתי, לקבל צילום של כתב היד בהיותו במוסקבה לצורך עבודה על כתבי גניזה. ענו לו שהספרייה נמצאת בשיפוצים וכדאי לפנות כעבור שנתיים. בחודש מאי 1987 מסרתי מכתב בנדון לספרן המחלקה העברית בספריית לנין, בידיה של ציפורה לוי. כאשר שהתה במוסקבה בכינוס מדעי מסרה את המכתב בספרייה, ושאלה על החומר פעמים אחדות, אך נענתה לבסוף שהמענה יישלח אלי ישירות לישראל. עד שנת 1989 לא זכיתי למענה מהספרייה.

בסופו של דבר עבדתי על פי המיקרופילם הנמצא במרכז לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. שם מספרו ס' 27986. קיבלתי ממנו צילומים משובחים (יש עותק של צילום גם במכון בן צבי, ומספרו שם ס' 59)*.

כתב היד הוא מסידרת כתבי יד מצויירים, המבוססים ככל הנראה על מקור, שממנו הידוע ביותר הוא 'יחוס האבות והנביאים' (דיון ופירוט בעניין כתבי היד והמקורות הנזכרים כאן נמצא בפרק ב' דלעיל. הדפסה מלאה של 'יחוס' ראה ב'המעמר' ג' של א"מ לונץ, עמ' 209-223). אלה כתבי יד שתיאוריהם מתחילים בדרך כלל בחברון (גם 'קברי אבות' וכתב יד אילן ד', דלעיל, מתחילים בחברון). כותרת כתב היד שלנו היא אמנם 'יחוס הצדיקים', אך אין הוא דומה או זהה למקור הידוע באותו שם. זאת על אף הדמיון ל'יחוס אבות' ולכתבי יד מצויירים אחרים, כגון אלה שבאוסף כתבי היד של הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, ובהם 80-1178 ו-HEB 8-2370, יש בכתב היד שלנו כמה פרטים מיוחדים, וכן חריגות, שוני ותוספות לכתבי היד האחרים. אף על פי שיש דמיון בטכסטים בינו לבין 'יחוס אבות' אין הם זהים. סדר המקומות דומה למדי בשתי התעודות, אך פה ושם יש שוני ביניהם. בכתב היד שלנו יש בתחום הארץ ובלבנון עשרה מקומות פחות מ'יחוס'. בסך הכל בתעודה שלנו מזכירים 57

שהיה קיים ב-1220 בערך, וראה גיל (הסבר לשו' 49-56), עמ' 405; 424. בתיאור בית-הכנסת ברשימה נראים באר, חמישה עמודי שיש בחצר, יציע עזרת הנשים, פתח והמקום (שולחן [?] משיש) שעליו גללו את ספרי התורה. וראה עוד על בית-הכנסת N. Golb, *The Topography of the Jews of Medieval Egypt*, JNES 24, 1965, pp. 255-269; 33, 1974, pp. 124-125.

הערות

1. תודתנו על הרשות לפרסם את התעודה ל: The British Library, Department of Oriental Manuscripts and Printed Books, London. תודתי לד"ר מנחם סילבר מהספריה הבריטית, לונדון, לעדה ירדני, ירושלים, לד"ר אלחנן ריינר, האוניברסיטה העברית בירושלים ולפרופ' משה גיל מאוניברסיטת תל-אביב, על עזרתם בקריאת המגילה ובפירושה.
2. G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, 1965, p. 77, No. 446.
3. ו' וילנאי, 'מצבות קודש בארץ-ישראל', עמ' ת"ס.
4. ו' ייבין, 'מערות המכפלה, קדמוניות שנה ט', חש"ל, עמ' 126.
5. ש' אסף, 'בית-הכנסת העתיק בדומה (מצרים)', 'מקורות ומחקרים' א', ירושלים תשי"ז, עמ' 155-162.
6. J. Mann, *The Jews in Palestine under The Fatimid Caliphs*, New York 1970, p. 208. *Encyclopedia Judaica* 12, p. 835.
7. א' יערי, 'אגרות ארץ ישראל', תל אביב תשי"ג, עמ' 124.
8. J. Mann, *Texts and Studies II*, Philadelphia 1935, pp. 128-155.
9. א' יערי, 'מסעות ארץ-ישראל', רמח גן 1976, עמ' 431.
10. שם, שם, עמ' 77.

* תודתי לאכזרם דוד על עזרתו במהלך העבודה במרכז. שלמי תודה לאלחנן ריינר שחזיל לכרוך את הטקסט הראשון של קריאת כתב היד כידיו, וחזיר הערות חשובות ביותר.